

گستره معنایی «رحمن» و «رحیم» در روایات اهل بیت علیهم السلام

شماری از روایات اهل بیت علیهم السلام صفت‌های «رحمان» و «رحیم» را از نظر معنا با هم یکسان دانسته‌اند. از سوی دیگر، فرقی ندارند، و شماری دیگر، تصریح می‌کنند که صفت «رحمان»، به رحمت عام الهی و صفت «رحیم» به رحمت خاص او اشاره دارند. برخی از محققان ظاهر دسته دوم از روایات را مخالف با قرآن دانسته و بر این باورند که باید آنها را تأویل کرد و یا کنار گذاشت. روایاتی که واژه‌های «رحمان» و «رحیم» را تفسیر کرده‌اند، چند دسته‌اند: اول. روایاتی که اشاره دارند میان صفت‌های «رحمان» و «رحیم» تفاوتی وجود ندارد؛ مانند آن چه از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده که ضمن دعایی - که خداوند به ایشان تعلیم فرموده - آمده است:

یا رحمان الدنيا والآخرة ورحیمهما؛^۱

ای ولایت‌گر در دنیا و آخرت و مهربورز در آن دو!

و در دعایی دیگر منسوب به ایشان آمده است:

إنک تسمیت لسعة رحمتک الرحمن الرحیم؛^۲

۱. ثواب الأعمال، ص ۱۰۰، ح ۱؛ فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۲۵، ح ۱۴۲، کلاهما عن عبد الله بن مسعود؛ الأمالی، طوسی، ص ۵۱۱، ح ۱۱۱۸، عن زید بن علی، عن أبيه، عن الإمام علی علیه السلام، عنه علیه السلام؛ الکافی، ج ۲، ص ۵۵۷، ح ۶، عن إسماعیل بن جابر، عن الإمام الصادق علیه السلام؛ تہذیب الأحکام، ج ۳، ص ۹۵، ح ۲۵۷، عن سعد بن سعد، عن الإمام الرضا علیه السلام؛ الصحیفۃ السجادیة، ص ۲۲۷، الدعاء ۵۴، عن الإمام زین العابدین علیه السلام؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۶، ح ۳۷، عن أحمد بن موسی بن سعد، عن الإمام الرضا علیه السلام؛ مصباح المتہجد، ص ۳۳۶، ح ۴۴۳، عن الإمام الصادق علیه السلام و ص ۵۰۴، ح ۵۸۴، عن الإمام کاظم علیه السلام؛ الدرر النوریة، ص ۲۳۲ و ص ۲۴۳، کلاهما عن الإمام علی علیه السلام؛ بحار الأنوار، ج ۸۹، ص ۲۸۳، ح ۶۸، المستدرک علی الصحیحین، ج ۱، ص ۹۶، ح ۱۸۹۸، عن أبی بکر؛ کنز العمال، ج ۲، ص ۲۵۹، ح ۳۹۶۶.

گفتنی است که در برخی از دعاها «یا رحمن دنیا و رحیم الآخرة» (ثواب الأعمال، ص ۷۵) نیز آمده، ولی آنچه ابوهلال گفته - که در برخی از دعاها آمده: «یا رحمن دنیا و الآخرة و رحیم دنیا» (معجم فروع للفریة، ص ۲۵۲) - در منبعی یافت نگردید.

۲. معجم الدعوات، ص ۲۱۳؛ بحار الأنوار، ج ۸۶، ص ۳۲۴.

به خاطر گستردگی رحمت، رحمتگر فیروز نام گرفته‌ای.

و نیز در تفسیر منسوب به امام عسکری علیه السلام آمده است:

الرَّحْمَنُ العَاطِفُ عَلَى خَلْقِهِ بِالرِّزْقِ، لَا يَقْطَعُ عَنْهُمْ مَوَادَّ رِزْقِهِ وَ إِنِ انْقَطَعُوا عَنِ طَاعَتِهِ. الرَّحِيمُ
بِعِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَخْفِيفِهِ عَلَيْهِمُ طَاعَاتِهِ، وَ بِعِبَادِهِ الكَافِرِينَ فِي الرِّفْقِ بِهِمْ فِي دُعَائِهِمْ إِلَى مَوَافَقَتِهِ؛^۳

رحمتگر عطوفت کننده به آفریدگانش با روزی، که مواد روزی خود را از آنان قطع نمی‌کند، گرچه ایشان از طاعت او باز ایستند. به بندگان مؤمنش در سبک کردن تکلیف‌های خود بر ایشان، و به بندگان کافرش در مدارا با ایشان در فراخواندنشان به سازش [با] او مهربان است.

این روایات دلالت دارند که رحمانیت خداوند متعال به دنیا اختصاص ندارد و رحیمیت او، ویژه اهل ایمان نیست، بلکه خداوند منان در دنیا و آخرت قابل توصیف به صفت‌های «رحمان» و «رحیم» است. دوم. روایاتی که بر اشاره صفت «رحمان» به رحمت عام الهی، و صفت «رحیم» به رحمت خاص او دلالت دارند؛ مانند آنچه از امام صادق علیه السلام نقل شده که فرمود:

الرحمن اسم خاص بصفة عامة و الرحيم اسم عام بصفة خاصة؛^۴

رحمان، اسم خاص با توصیف عام و رحیم اسم عام با توصیف خاص است.

ظاهراً مقصود از این روایت، آن است که «رحمان» نامی ویژه خداوند متعال است، ولی به صفت عام الهی و رحمت واسعه او اشاره دارد و در مقابل، «رحیم» نامی است که به خدا اختصاص ندارد، ولی به صفت خاص و رحمت ویژه او نسبت به انسان‌های شایسته اشاره می‌کند. در روایت دیگر از آن حضرت در تفسیر «بسم‌له» آمده است:

الرحمن، بجمیع خلقه و الرحيم بالمؤمنين خاصة.^۵

رحمان، رحمت‌گر به همه آفریده‌هایش است و رحیم، تنها مهرورز به مؤمنان است.

و در روایتی از حضرت عیسی علیه السلام نقل شده است:

الرحمن، رحمان الدنيا، و الرحيم رحيم الآخرة؛^۶

رحمان، رحمت‌گر در دنیا و رحیم، رحمت‌گر در آخرت است.

ابن عباس در تفسیر «بسم‌له» از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل کرده که فرمود:

۳. ر. ک. : دانش نامه عقاید اسلامی، ج ۶، خداشناسی ص ۱۴۸، ح ۴۶۱۱.

۴. مجمع البیان، ج ۱، ص ۵۴.

۵. الکافی، ج ۱، ص ۱۱۴، ح ۱.

۶. التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۹؛ مجمع البیان، ج ۱، ص ۹۳، به نقل از ابوسعید خدری.

فإذا قال العبد: «بسم الله الرحمن الرحيم» قال الله عز وجل عبدی دعانی باسمین رقیقین أحدهما أرق من الآخر^۷ [فالرحیم أرق من الرحمان و كلاهما رقیقان^۸]...؛

هر گاه بنده بگوید: به نام خداوند رحمت‌گر مهرورز، خداوند عزیز و جلیل می‌گوید: بنده‌ام، مرا با دو اسم لطیف صدا زد؛ یکی از دیگری لطیف‌تر است. هر دو لطیف‌اند: رحیم لطیف‌تر از رحمان است.

این روایت را نیز می‌توان به روایات پیشین ملحق نمود؛ زیرا با توجه به این که رقت در باره خداوند متعال بی‌معناست، رقیق‌تر بودن صفت «رحیم» ناظر به رحمت بیشتر و با کیفیت بهتر خواهد بود که با رحمت خاص الهی منطبق است.

این دسته از روایات نه تنها ظاهراً با روایات دسته اول، بلکه به گفته آیه‌الله خویی (ره) ظاهر آنها با قرآن نیز مخالفت دارد و از این رو، باید آنها را یا تأویل نمود و یا کنار گذاشت:

در بعضی از روایات آمده است که «رحمان» اسم خاص است و معنایش عام، ولی «رحیم» اسم عام است و معنایش خاص؛ زیرا که به آخرت و یا مؤمنین اختصاص دارد.^۹ باید این روایات را تأویل نمود یا به کنار گذاشت؛ زیرا ظاهر آنها با کتاب خدا مخالفت دارد؛ چون کلمه رحیم در قرآن بدون این که به مؤمنین و یا به آخرت اختصاص داشته باشد، استعمال شده است که اینک نمونه‌هایی از آنها:

﴿فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ كَافِرٌ بَرِّحِيمٍ﴾^{۱۰}

هر کس از من پیروی کند، از من است و هر کس از من نافرمانی کند، پس تو بخشنده و مهربانی.

﴿نَبِيِّ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾^{۱۱}

بندگانم را آگاه کن که من بخشنده مهربانم!

﴿إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَّحِيمٌ﴾^{۱۲}

خداوند نسبت به مردم رحیم و مهربان است.

﴿رَبُّكُمْ الَّذِي يُزْجِي لَكُمْ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ إِنَّه كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا﴾^{۱۳}

۷. ثواب الإيمان، ج ۲، ص ۴۴۷.

۸. ظاهراً این قسمت، سخن ابن عباس است.

۹. تفسیر الطبری، ج ۱ ص ۴۳: البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۸.

۱۰. سوره ابراهیم، آیه ۳۶.

۱۱. سوره حجر، آیه ۴۹.

۱۲. سوره حج، آیه ۶۵.

۱۳. سوره الاسراء، آیه ۶۶.

پروردگارتان کسی است که کشتی را در دریا برای شما به حرکت در می‌آورد تا از نعمت او بهره‌مند شوید. او نسبت به شما مهربان است.

﴿وَيُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ إِنِ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا رَحِيمًا﴾^{۱۴}

اگر بخواهد منافقان را عذاب می‌کند و یا اگر توبه کنند، توبه‌شان را می‌پذیرد که خداوند بخشایش‌گر و مهربان است.

می‌بینیم در این آیات و دیگر آیاتی که در این جا نیامده است، کلمه «رحیم» در معنای عمومی به کار رفته است که خداوند بر همه کس از مؤمن و منافق و بر هر انسانی در هر دو جهان رحیم و مهربان است.

در بعضی دعاها نیز آمده است: «يَا رَحْمَنُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَرَحِيمُهُمَا» که در این دعاها، «رحمان» و «رحیم»، هر دو، به یک صورت به کار رفته است. از این جا معلوم می‌شود که از نظر عمومیت و خصوصیت، فرقی بین این دو کلمه نیست.

شاید منظور از آن روایات - که کلمه «رحیم» را از نظر معنا خاص می‌دانند و آن را تنها به عالم آخرت مختص می‌کند - این است که اگر رحمت خدا تا عالم آخرت امتداد و ادامه نداشته باشد و در این جهان منقطع گردد، وجود این گونه رحمت با نبودش مساوی است؛ زیرا رحمتی که در پشت سر آن عذاب و بدبختی بیاید، سودی نخواهد داشت و در واقع، رحمت نیست و رحمتی که زایل و منقطع شود، به ناچار، در عذاب و بدبختی دائمی محو خواهد شد. از این رو، می‌توان گفت که رحمت به معنای واقعی آن، تنها و تنها به حال مؤمنان سود می‌بخشد و اختصاص رحمت به مؤمنان به این معناست؛ نه بدان معنا که خداوند به غیر مؤمنان اصلاً رحم نکند.^{۱۵}

به نظر می‌رسد که این توجیه برای روایات یاد شده، قابل خدشه است؛ زیرا رحمت عام الهی همانند رحمت خاص او، رحمت حقیقی است، لیکن انسان‌های ناشایسته از آن سوء استفاده می‌نمایند. از سوی دیگر، سند روایتی که «رحمان» را صفت عام و «رحیم» را صفت خاص می‌داند، معتبر است و با توجه به این که در قرآن «رحمان»، بیشتر در رحمت عام و «رحیم» در رحمت خاص به کار رفته^{۱۶} و این مضمون در روایات دیگر نیز مورد تأکید گرفته، نمی‌توان این روایات را کنار گذاشت، بلکه باید میان این روایات و روایاتی که خداوند متعال را «رحمن» و «رحیم» در دنیا و آخرت می‌دانند و همچنین آیاتی که «رحمان» را بر رحمت اخروی و «رحیم» را بر رحمت دنیوی اطلاق کرده‌اند، بدین سان جمع بندی کرد که:

معنای «رحمان» بودن خداوند متعال در دنیا این نیست که او در آخرت «رحمان» نیست؛ همان طور که معنای «رحیم» بودن او در آخرت به معنای نفی رحیمیت او در دنیا نیست؛ بلکه معنای رحمانیت خدا

۱۴. سوره احزاب، آیه ۲۴.

۱۵. بیان در علوم و مسائل کلی قرآن، ص ۵۷۰ و ۵۷۱.

۱۶. کلمه «رحمان» ۱۶۹ بار در قرآن آمده که ۱۱۴ بار آن در بسم الله الرحمن الرحيم و با ۴۵ بار در آیات دیگر است و از مجموع این موارد، ۱۵۸ بار در رحمت عام و یازده بار در رحمت خاص به کار رفته است. همچنین، کلمه «رحیم» ۲۲۷ بار در قرآن آمده است که ۱۱۴ بار آن در بسم الله الرحمن الرحيم آمده است و ۱۱۳ بار در آیات دیگر قرار دارد. ۲۱۲ مورد از این استعمالات در رحمت خاص و پانزده بار در رحمت عام به کار رفته است.

در دنیا این است که او در دنیا رحمتی دارد که در آخرت وجود ندارد؛ انواع امکانات و استعدادهایی که به صورت مشترک در اختیار همه انسان‌ها قرار دارند، مظهر رحمانیت حضرت حق است که در آخرت وجود ندارند، ولی با این حال، خداوند در آخرت نیز «رحمان» و دارای رحمت واسعه است و هر کس مانعی نداشته باشد، می‌تواند از رحمت واسعه الهی بهره‌مند شود.

همچنین، معنای رحیمیت خدا در آخرت این است که او در آخرت رحمتی دارد که در دنیا نیست و آن، بهشت جاودان است. انواع نعمت‌هایی که در آخرت، در اختیار انسان‌های شایسته است، مظهر رحیمیت اوست که در دنیا وجود ندارد، ولی با این حال، خداوند متعال در دنیا نیز «رحیم» است و نسبت به همه بندگان مهربان و هر کس مانعی نداشته باشد، می‌تواند از رحمت خاص الهی بهره‌مند گردد.

از این رو، از جهتی، «رحمان» صفت عام است و «رحیم» صفت خاص، زیرا نعمت‌های دنیوی میان انسان‌های شایسته و ناشایسته مشترک است، ولی نعمت‌های اخروی به انسان‌های شایسته اختصاص دارد.

از جهتی دیگر، «رحمان» و «رحیم» هر دو صفت عام الهی هستند؛ زیرا همه انسان‌هایی که مانعی برای بهره‌گیری از رحمت واسعه الهی نداشته باشند، می‌توانند از نعمت‌های الهی در دنیا و آخرت بهره‌مند گردند.

سردبیر

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی